

Faculteit der Rechtsgeleerdheid

Symposium
ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van
prof.mr. Hans Franken

Vrijdag 9 september 2016

Universiteit
Leiden

Bij ons leer je de wereld kennen

Faculteit der Rechtsgeleerdheid

Symposium
ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van
prof.mr. Hans Franken

Vrijdag 9 september 2016

Universiteit
Leiden

Hans Franken nam tijdens het symposium de Meijerspenning in ontvangst – een zelden uitgereikte onderscheiding van de Leidse Faculteit der Rechtsgeleerdheid.

Symposium ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van prof. Hans Franken

Met bijdragen van

- Prof.dr. Rick Lawson, hoogleraar Europees recht, decaan van de Leidse Faculteit der Rechtsgeleerdheid 2011-2016
 - Mr. Ankie Broekers-Knol, voorzitter Eerste Kamer der Staten-Generaal
 - Dr. Carel Smith, promovendi-decaan Faculteit der Rechtsgeleerdheid, Leiden
 - Prof.dr. Simone van der Hof, hoogleraar Recht en de Informatiemaatschappij, directeur van eLaw – Centrum voor Recht en Digitale Technologie, Leiden
 - Prof.mr. Nico Schrijver, hoogleraar Internationaal publiekrecht, Universiteit Leiden, en lid van de Eerste Kamer der Staten-Generaal
 - Dr. John Borking, directeur/eigenaar Borking Consultancy, of counsel bij CMS Law, Tax, en o.m. voormalig bestuurslid van het College Bescherming Persoonsgegevens
 - Prof.dr. Corien Prins, hoogleraar recht en informatisering, decaan van de Tilburgse Faculteit der Rechtsgeleerdheid
 - Prof.dr. Joanne van der Leun, hoogleraar criminologie, decaan van de Leidse Faculteit der Rechtsgeleerdheid
- en
- Prof.mr. Hans Franken, onder andere voormalig hoogleraar Inleiding tot de rechtswetenschap, Rotterdam, hoogleraar Encyclopedie van de rechtswetenschap en Informatierecht, Leiden, decaan van de Leidse Faculteit der Rechtsgeleerdheid, lid van de Raad van State en van de Eerste Kamer der Staten-Generaal, lid KNAW
- en met een nabeschuiving van
- Mr. Folkert Jensma, commentator NRC Handelsblad

3

Woord van welkom – Rick Lawson

Dames en heren, beste Hans en Ida,

4 Van harte welkom. De Leidse Faculteit der Rechtsgeleerdheid staat vandaag stil bij de naderende tachtigste verjaardag van Hans Franken: hoogleraar, decaan, staatsraad, mediator, senator, promotor, initiator, bouwer. Wat fijn, dames en heren, dat u er vandaag in zo'n grote getale bij bent.

Mijn naam is Rick Lawson. Ik was tot voor kort decaan van deze faculteit – maar, belangrijker, ik zat in september 1982 als kersverse eerstejaars student rechten wat onwennig om me heen te kijken in zaal 4/5 van het Gorlaeus. Een enorme zaal, die nog het meest deed denken aan Starship Enterprise van de serie Star Track. Zo'n vijfhonderd studenten zaten te roezemoezen toen daar, in de verte, een wat frêle man verscheen om ons eens in te leiden in de rechtswetenschap. En daar gebeurde iets wonderbaarlijks. Hij kreeg de zaal muisstil. Niet met grappen en grullen, want het was hem menens. *Power corrupts*, hield hij ons voor, *and absolute power corrupts absolutely!* Voor het recht – en voor de jurist, voor ons! – lag er de cruciale taak om de macht van de staat in het gareel te houden. Waarbij we ook weer niet te snel mochten aannemen dat het wel duidelijk was waar dat gareel zich precies bevond, want *it ain't necessarily so!*

Hans Franken maakte de zaak intussen niet nodeloos eenvoudig. Symbolisch interactionisme, de Vis van Ter Heide: we hadden gekozen voor een academische studie, en dat zouden we weten ook. Bij zijn colleges bediende hij zich van een bijzonder apparaat: een overheadprojector waar hij geen gewone *sheets* op legde, maar waar een kennelijk eindeloze rol plastic overheen gespannen was. Hij schreef daar met een viltstift op – de tekst werd achter hem levensgroot geprojecteerd – en als het plaatje vol was, draaide hij de rol gewoon een stuk verder. Ik heb dat verder nooit iemand zo zien doen. Op zijn geheel eigen wijze heeft Hans Franken hele generaties studenten de rechtswetenschap ingeleid – en voor het leven geïnspireerd.

Maar Hans heeft nog veel meer gedaan dan eerstejaars les geven. Dat blijkt wel uit het programma van vanmiddag. We hebben een keur aan sprekers, die allemaal vanuit hun eigen perspectief terugblikken op de vele kanten van Hans. De keerzijde van zo'n veelzijdig programma is dat iedereen maar heel kort de tijd krijgt om het woord te voeren, want u wilt natuurlijk ook nog de gelegenheid krijgen om Hans straks de hand te schudden. We gaan de klok dus subtiel in de gaten houden, en de sprekers zullen ook niet meer afzonderlijk worden aangekondigd.

Maar ik meld wel alvast dat we, halverwege het programma, zullen luisteren naar de altvioliste Esther Apituley. Het is heel bijzonder dat zij vandaag bij ons kan zijn, net terug uit Oostenrijk. Dames en heren, u heeft Esther vast al eens horen spelen; zij treedt met grote regelmaat op in binnen- en buitenland en bracht onlangs nog een nieuw album "Stirring Stills, Bach for Viola" uit. Esther zal straks zelf de stukken aankondigen die zij vandaag voor ons – voor Hans! – speelt. Maar eerst geef ik, met heel veel plezier, het woord aan Ankie Broekers, voorzitter van de Eerste Kamer der Staten-Generaal maar bovenal oud-collega van Hans, hier in Leiden.

Toespraak Ankie Broekers-Knol *Hans Franken, juridisch geweten in de Eerste Kamer*

Bij het afscheid van Hans Franken, op 9 juni 2015, als lid van de Eerste Kamer begon ik mijn speech met de opmerking: als je googlet op de woorden ‘Hans Franken’ en ‘rechtsstaat’, dan komen er 114.000 hits. Dat was vorig jaar. Hans heeft sindsdien niet stil gezeten. Het aantal hits is ongetwijfeld nog gestegen (red. de teller staat nu - 1 november 2016 - op 127.000).

Ik zal vandaag, bij gelegenheid van het feit dat Hans volgende week octogenarian – dat klinkt wat milder dan 80 jaar – wordt, een tipje van de sluier oplichten over de grote betekenis van Hans voor het werk van de Kamer, voor de Nederlandse politiek, voor de rechtsstaat, ook in internationaal verband.

Hans werd op 28 september 2004 lid van de Eerste Kamer voor het CDA. Hij kwam, zoals dat heet, tussentijds binnen – net als ikzelf drie jaar eerder in 2001. Voor een nieuw Kamerlid is de *maidenspeech* een bijzonder moment. Zo ook voor Hans. En je wilt bovendien in je *maidenspeech* een soort visitekaartje afgeven “Dit ben ik, dit is mijn expertise, dit kan men van mij verwachten”. Nu leek het erop uit te draaien dat de *maidenspeech* van Hans zou gaan over een Sociale Zaken onderwerp. Maar Hans is een jurist pur sang, met een indrukwekkende

juridische carrière en indrukwekkende juridische publicaties. Een juridisch onderwerp voor zijn *maidenspeech* zou passend zijn en eigenlijk noodzakelijk.

Tenzelfde tijd werd in de vaste Kamercommissie Justitie – dat heette toen nog zo, zonder de V van Veiligheid – het wetsvoorstel over de Europese vennootschap, de *Societas Europea*, behandeld. Het ging hier om de implementatie van een Europese richtlijn. Er waren schriftelijke vragen met de betrokken ministers, Donner en De Geus, gewisseld, maar er zat eigenlijk niet veel meer in voor een plenair debat.

Nu waren Hans en ik de enigen die schriftelijke vragen over het wetsvoorstel hadden gesteld. Hans benaderde mij in de wandelgangen van de Eerste Kamer met de vraag of ik bereid was plenair te gaan over de *Societas Europea*, zodat hij tenminste zijn *maidenspeech* over een juridisch onderwerp kon houden. Weliswaar niet een hevig uitdagend, politiek heikel juridisch onderwerp, maar desalniettemin juridisch.

Zo gezegd, zo gedaan. Uiteindelijk voegde zich ook nog een lid van de PvdA-fractie bij de sprekers. Hans gaf inderdaad zijn visitekaartje af met een uitstekend betoog. De toenmalige voorzitter van de Eerste Kamer, Yvonne Timmerman, merkte dan ook op “Mijnheer Franken, van harte proficiat met uw *maidenspeech* waarin u blijk heeft gegeven van uw deskundigheid als jurist, met alle nauwgezetheid en scherpte van dien.” Daar kon je het mee doen, Hans!

De toenmalige minister van Justitie, Donner, was kennelijk zo van slag geraakt door wat hij noemde ‘de doorwrochte beschouwing van de heer Franken over de richtlijn en de geschiedenis van de totstandkoming ervan’ dat hij pardoes Latijn ging spreken: “*Gaudeo et jubilo usu Linguae Latinae in cubiculo primo*” (Ik ben blij en ik verheug me over het gebruik van het latijn in de Eerste Kamer). Uiteindelijk ging hij toch maar verder in, wat hij noemde, de *Lingua Batavorum*.

Hetzelfde juridische hoge niveau met een tegelijkertijd wijze aanpak van politiek lastige zaken was het handelsmerk van Hans in de Eerste Kamer. Er zijn mensen naar wie men altijd geluisterd wordt, of het nu medestanders of tegenstanders zijn. Er zijn mensen naar wie altijd gekeken wordt in lastige situaties, of die nu inhoudelijk zijn, politiek of in de sfeer van de intermenselijke verhoudingen. Er zijn mensen waarvan men het vanzelfsprekend vindt dat zij namens de groep spreken, de groep vertegenwoordigen.

Zo iemand was Hans in de Eerste Kamer.

Hans heeft bijvoorbeeld veel energie gestoken in zijn werk als lid van de Parlementaire Assemblée van de Raad van Europa, de PACE. Hij leidde de delegatie en was zeer actief in de commissies waarvan hij deel uitmaakte. Zo schreef hij een vijftal rapporten voor de PACE, onder andere over zijn eigen vakgebied zoals cyber-terrorisme maar ook over de ‘credentials’ van de delegatie van de Russische Federatie. Hij was betrokken bij de selectie van rechters voor het Hof in Straatsburg enzovoort, enzovoort. *Last but not least* is Hans zelfs nog bij de paus op audiëntie geweest.

Als leider van de PACE delegatie was het ook Hans’ taak om tijdens het gebruikelijke diner bij de ambassadeur deze toe te spreken en te bedanken. Hans deed dat steeds voortreffelijk, met altijd een persoonlijke noot, een persoonlijk attentie voor de ambassadeur.

Soms was dat lastig, bijvoorbeeld toen Frans Timmermans verkiesbaar was voor de functie van Hoge Commissaris voor de mensenrechten, dat niet was geworden, de PACE-leden van de PVV opgewekt lieten weten dat zij tegen hem hadden gestemd en we desalniettemin met z’n allen in harmonie aan tafel moesten zitten. Hans kreeg het voor elkaar. Een vergelijkbare situatie deed zich voor bij de verkiezing van de Nederlandse rechter in het Straatsburgse Hof als opvolger van Egbert Myjer. De PVV was tegen, maar ’s avonds aan tafel wist Hans er weer voor te zorgen dat de spanningen niet uit de hand liepen. Die rechter is overigens nu de nieuwe PG bij de Hoge Raad.

In het voorjaar van 2012 was er een groot debat in de Eerste Kamer over ‘Straatsburg’, EVRM, het Europese Hof voor de Rechten van de Mens. Nu was er kort voor het debat in de pers een stuk verschenen van onder andere de toenmalige fractievoorzitter van de VVD in de Tweede Kamer, Stef Blok. Conclusie, grof gezegd: het Hof moet aan banden worden gelegd.

Tijdens het debat in de Eerste Kamer met de ministers van Buitenlandse Zaken, Rosenthal, en Justitie, Opstelten, kwam Hans met een belangrijke motie. Strekking van de motie: Regering, blijf u inzetten voor de mensenrechten conform de verplichtingen uit het EVRM en de jurisprudentie van het Hof.

Hans vroeg mij, als woordvoerder van de VVD, de motie mede te ondertekenen. Ik kende de opvattingen in mijn partij maar al te goed, dus ik hield de boot af om te kunnen overleggen. Persoonlijk vond ik dat het belangrijk was om de motie mede te ondertekenen. In de dinerpauze sprak ik erover met Rosenthal: ‘geen sprake van’. Vervolgens ging ik naar Opstelten: ‘doen’. Ik heb Ivo Opstelten toen voorgesteld om met Rosenthal te overleggen. Uitkomst: ik tekende de motie. Enkele dagen later kreeg ik in het ledenrestaurant van de Tweede Kamer de volle laag van een woedende Stef Blok vanwege het tekenen van de motie. Emoties ‘in politics’: kalm blijven is het devies. Hans kan dat.

Hans was overigens, op het terrein van buitenlands beleid, niet alleen actief in de PACE. Hij was ook vicevoorzitter van de vaste commissie voor Buitenlandse Zaken, Defensie en Ontwikkelingssamenwerking, lid van de OVSE Assemblée en actief in de IPU, ook – u begrijpt het al – als delegatieleider.

In het debat in de Eerste Kamer van 11 maart 2014 over ‘De Staat van de Rechtsstaat’ zei Hans: “Een noodzakelijk voorwaarde voor een voor ons acceptabele rechtsorde is dat we moeten kunnen spreken van een rechtsstaat.”

Maar wat is een rechtsstaat? Wat verstaan wij onder dat begrip?

In algemene zin kan men stellen dat de rechtsstaat een staat is waarin de macht wordt gereguleerd en beperkt door het recht. Maar dat valt ook te zeggen van het staatsbestel in Zimbabwe. Dus moet er meer zijn om te kunnen spreken van een rechtsstaat. De *Rule of Law* in plaats van de *Rule by Law*, zoals Ybo Bururma het onderscheid maakt in zijn bijdrage bij het afscheid vorig jaar van de president van de Hoge Raad, Geert Corstens. Om met oud-Eerste Kamerlid, D66 voorman, Jan Glastra van Loon te spreken: “Je kunt dezelfde dingen anders zien.”

Kortom, *there is more to it than meets the eye*. En dat ‘more’, namelijk de *Rule of Law* en niet de *Rule by Law*, is met name dat in een democratische rechtsstaat burgers zich tot een onafhankelijke, onpartijdige rechter kunnen wenden als op hun rechten inbreuk wordt gemaakt. Daarvoor is ook nodig dat burgers zich kunnen laten bijstaan door een advocaat, dat zij rechtshulp kunnen krijgen.

De Eerste Kamer, als onderdeel van de volksvertegenwoordiging, rekent het tot haar taak de rechtsstaat te bewaken.

Kees Schuyt zegt het volgende over de rechtsstaat: “In een rechtsstaat is de overheid gebonden aan maat en regel.” In een rechtsstaat houden de overheden en dus de overheidsfunctionarissen zich vrijwillig aan het recht en houden zij ook beginselen, waarden en normen in de gaten. De burgers vertrouwen erop dat zij fatsoenlijk worden behandeld. Dat betekent ook dat er geen primaat is voor de politiek, maar dat er een scheiding van machten is die zorgt voor evenwicht. Oftewel: de bekende trias politica van Montesquieu en *checks and balances*. Een democratie kan niet functioneren als deze niet tevens rechtsstaat is: de rechter moet ‘ho’ kunnen zeggen tegen het bestuur omdat er een grondrecht in het geding is. Herman Tjeenk Willink heeft het, in zijn bijdrage bij het afscheid van Geert Corstens, dan ook niet over scheiding van machten, maar liever over ‘evenwicht van machten’.

In wet- en regelgeving liggen de fundamenten van onze democratische rechtsstaat besloten. Dat betekent dat die wetgeving deugdelijk moet zijn. De Staten-Generaal, Tweede en Eerste Kamer, hebben een belangrijke verantwoordelijkheid om ervoor te zorgen dat die deugdelijke wetgeving er komt.

Bij zijn afscheid als Kroonlid van de SER zei Hans in een interview over zijn toetreden de Eerste Kamer: “Ik wil vooral bijdragen aan de kwaliteit van wetgeving. Die moet goed handhaafbaar zijn en helder. En je moet er wat mee kunnen doen.”

Daar heeft Hans hard aan gewerkt tijdens zijn lidmaatschap van de Eerste Kamer. Hans heeft op de bres gestaan voor de rechtsstaat. Hans heeft op de bres gestaan voor de gefinancierde rechtshulp, voor kwaliteitseisen als uitgangspunt bij het nemen van beslissingen over de bekostiging van de rechterlijke macht, voor bescherming van de persoonlijke levenssfeer, voor het in overeenstemming brengen van de wetgeving en het toezicht op de activiteiten van inlichtingendiensten met de normen van het EVRM en de EU-wetgeving inzake gegevensbescherming. Om maar enkele van de 9 moties van Hans’ hand te noemen die in de Eerste Kamer zijn aangenomen.

7

Hans heeft een buitengewone, naar mijn oordeel onuitwisbare en onmisbare bijdrage geleverd aan het werk van de Kamer.

Ik kan er kort over zijn: hij wordt gemist.

Toespraak Carel Smith

Waarde Hans, hooggeschatte promotor,

8 Ik behoor nog tot de bevoorrechte generatie promovendi die met een zgn. kredietbenoeming aan de slag gingen. Onze primaire taak was onderwijs geven. Daarnaast hadden wij de opdracht om een proefschrift te gaan schrijven. Daarbij werden wij behoorlijk vrijgelaten: waarover dat proefschrift zou gaan stond vaak nog niet vast. En hoeveel tijd wij daarvoor kregen evenmin--een precies aantal jaren werd niet genoemd.

Zo ben ik door Hans als UD met promotieopdracht aangesteld, na 1 jaar bij de afdeling als TODO werkzaam te zijn geweest.

Pas achteraf heb ik mij gerealiseerd hoe bijzonder een dergelijke benoeming eigenlijk is en wat voor vrijheid je daarbij als promovendus wel niet kreeg. Ik had nog geen onderwerp voor het proefschrift, alleen een paar wilde ideeën. De enige eis die Hans stelde was dat hij mijn promotor zou zijn. Maar met de breedheid van Hans' expertise gaf mij dat als promovendus nog steeds enorm veel vrijheid.

Eén van die wilde plannen aan het begin staat mij nog goed voor ogen. Ik worstelde nogal met Dworkins right answer

thesis—met diens stelling dat in juridisch moeilijke gevallen niet verschillende goede antwoorden bestaan, maar één juist antwoord. Over die stelling bestond nogal wat polemiek en ik vatte het plan op om de onjuistheid van die stelling op geheel andere wijze aan te tonen: aan de hand van Gödels onvolledigheidsstelling. Voor alle duidelijkheid: Kurt Gödel is een wiskundige en zijn onvolledigheidsstelling behoort tot één van de moeilijkste wiskundige bewijzen. Ik herinner mij nog goed Hans' wat zorgelijke gezicht toen ik hem mijn plan uiteen zette en hij voorzichtig informeerde naar mijn wiskundige achtergrond.

Hans' zorg was terecht. Wiskunde behoorde niet tot mijn sterkste vakken op de middelbare school. Maar tekenend voor Hans' begeleiding was dat hij mij niettemin mijn gang liet gaan—ik denk in de terechte veronderstelling dat de wal het schip wel zou keren. Inderdaad ontdekte ik al snel dat mijn begrip van Gödels onvolledigheidsstelling onvolledig was en vermoedelijk ook altijd onvolledig zou blijven. Toch zijn dergelijke tot mislukken gedoemde uitstapjes uiterst leerzaam, en ik ben Hans er nog steeds zeer dankbaar voor dat hij mij de vrijheid heeft gegeven om fouten te maken.

Misschien is die onrechtstreekse manier waarop Hans mij begeleidde bij mijn proefschrift wel het meest karakteristiek voor zijn begeleiding. De rechtstreekse begeleiding bestond uit een aantal sessies waarin ik met Hans de verschillende hoofdstukken besprak. Deze sessies verliepen altijd uiterst soepel, waarbij Hans relatief klein commentaar gaf, enkele inhoudelijke suggesties deed en enkele taalkundige blunders corrigeerde.

Maar dat deze bijeenkomsten zo soepel verliepen heb ik te danken aan de *éducation permanente* die ik ontving van de afdeling Inleiding en Practicum toen deze onder leiding stond van Hans.

Het vak Inleiden tot de rechtswetenschap, zoals het toen nog heette, stond op buitengewoon hoog niveau, ook al zou het

nu waarschijnlijk om allerlei recent verworven didactische inzichten zo niet meer mogen worden gegeven (te moeilijk, te theoretisch, studenten snappen het niet, et cetera. De eerste 6 colleges, aan de hand van het Rode Boek waren sterk ken­nistheoretisch van aard, waarbij Hans onder de slogan “It ain’t necessarily so” bij de eerstejaars een soort Cartesiaanse twijfel aan alle zekerheden probeerde te bewerkstelligen, en daarin bij de meer begaafde studenten beslist ook slaagde. Dat was voor ons docenten pittige kost, waarbij wij op onze tenen moesten lopen om het helder en met gezag tijdens de werkgroepen te kunnen behandelen.

Niet alleen Inleidingonderwijs, maar ook de practicumvakken en het casusoplossen waren van hoog niveau. Tentamens waren het product van intensieve samenwerking van de docenten, met allerlei ingebouwde checks, waarbij over het werkmateriaal, de tentamenvragen en de tentamenantwoorden verhitte discussies werden gevoerd, discussies die gingen van de plaatsing van een komma in een zin tot aan de ontologische voor­onderstellingen van rechtspositivisme en natuurrecht. Daarbij was het Hans die ten slotte met autoriteit de knoop doorhakte.

Dat is de weg waarlangs Hans mij als promovendus heeft gevormd: een *éducation permanente* via de dagelijkse praktijk van werkgroepen en tentamens. Het hoge, academische niveau van het onderwijs is mijn eigenlijke leerschool in het academisch denken geweest. En dat hoge niveau was te danken aan Hans die onbetwist leiding gaf aan die grote, bonte groep van docenten en onderzoekers.

Hoezeer Hans voor mij de academische standaard vormde bleek bij het schrijven van het proefschrift: ik voelde daarbij Hans altijd over mijn schouder meekijken, hoe vrij hij mij ook liet. Eerlijk gezegd denk ik dat elke goede promotor altijd over je schouder meekijkt—en ook altijd blijft meekijken.

De normen voor promovendibegleiding zijn nu wel een beetje anders geworden en ik vrees dat Hans’ methode de toets van

de onderzoekvisitatie vandaag niet zou doorstaan. Maar dat bewijst voor mij alleen maar dat de methode niet zaligmakend is. Uiteindelijk komt het aan op de persoon van de begeleiding, d.w.z. op de verhouding meester/gezel. Voor die begeleiding, hooggeleerde promotor, waarde Hans, ben ik je zeer dankbaar. Waarvan akte!

Toespraak Simone van der Hof

10

Het is fantastisch om je hier vandaag in deze prachtige Lorentz-zaal te mogen toespreken ter gelegenheid van je tachtigste verjaardag. Niet alleen ben je mijn wetenschappelijk grootvader—iets waar ik bijzonder trots op ben—maar alweer vijf jaar geleden mocht ik in je voetstappen treden bij de afdeling eLaw—het Centrum voor Recht en Digitale Technologie aan de Leidse Faculteit Rechtsgeleerdheid. Vanaf de begindagen was je als hoogleraar informatierecht betrokken bij deze afdeling die inmiddels alweer meer dan dertig jaar bestaat. Vorig jaar vierden we onze dertigste verjaardag heel feestelijk met een goed bezocht symposium over ‘Privacy as innovation’—een onderwerp dat ook jou aan het hart gaat.

Vandaag wil ik echter niet zover terug in tijd gaan—naar de begindagen van eLaw zoals de decaan mij eigenlijk had verzocht. Om hier vanmiddag het belang van je werk te laten zien, gaan we naar een middag twee jaar geleden: 20 november 2014. Op die dag vond in de Fokker-terminal in Den Haag het jaarcongres van de ECP—Platform voor de Informatiemaatschappij plaats. Het ECP-congres is buitengewoon populair onder ondernemers, wetenschappers en ambtenaren die affiniteit hebben met of werken aan de ontwikkeling en regulering van nieuwe digitale technologieën. Tijdens het congres was er, net

als ieder jaar, in het bijzonder aandacht voor de maatschappelijke impact van tal van fascinerende technologische ontwikkelingen, waaronder—toen—big data, smart grids, ethisch hacken en 3D printen, maar ook voor coole gadgets, zoals de inmiddels weer van de bühne verdwenen Google Glass—niet alle innovatie is succesvol en dat is soms maar goed ook.

Tussen al dit “technogeweld” stond ook jij op het programma met een ouderwets hoorcollege over digitale grondrechten. Het college was ingepland direct na de lunch en ik besloot nog even een kopje koffie te halen alvorens de zaal op te zoeken. Ik had beter iets meer haast kunnen maken. De zaal zat inmiddels afgeladen vol en met moeite vond ik nog een staplaats in een hoekje bij het raam. Natuurlijk mag het enorme enthousiasme voor jouw bijdrage die middag ons niet verbazen. Het gebeurt niet alle dagen meer dat deze eminente emeritus-professor in het informatierecht een college geeft.

Bovendien stond hier iemand die ons de weg kan wijzen in turbulente en onzekere tijden. Het jaar ervoor werden we overrompeld door de Snowden-revelaties die ons haarfijn met onze neus op de feiten drukten—niet zozeer dat maar—hoe indringend inlichting- en veiligheidsdiensten alle burgers in de gaten houden. Het heeft geleid tot—immer nog actuele—discussies over de relatie tussen overheid en burger, en of het de overheid is toegestaan om zo vergaand in het leven van doorgaans onschuldige burgers binnen te dringen. Vaak heeft men het dan over het hervinden van de balans tussen privacy en veiligheid—wat mij betreft een verkeerde voorstelling van zaken aangezien het eerste nu juist het fundament is waarop de overheid aan het tweede dient te bouwen.

In diezelfde periode verwachtten we in Nederland ook enkele belangrijke ontwikkelingen. Er stond een herziening van de Wet op de inlichtingen- en veiligheidsdiensten op stapel—inmiddels is er een scherp bekritiseerd wetsvoorstel (bijgenaamd afluisterwet) vanwege de beoogde forse verruiming van de bevoegdheden van de algemene en militaire inlichtingen- en

veiligheid diensten AIVD en MIVD. Bovendien was een jaar eerder reeds het—eveneens kritisch ontvangen—Wetsvoorstel computercriminaliteit III, ook wel terughackwet genoemd, gepubliceerd door toenmalig minister van Veiligheid en Justitie Opstelten. Het wetsvoorstel ter herziening van de Wiv ligt thans ter advisering bij de Raad van State; het wetsvoorstel computercriminaliteit III is momenteel in behandeling bij de Tweede Kamer. Ook op Europees niveau zagen we destijds belangrijke veranderingen op ons afkomen, waaronder natuurlijk de Algemene verordening gegevensbescherming die afgelopen voorjaar is aangenomen.

Hans, jij bent een expert op al deze onderwerpen en het was dan ook buitengewoon interessant om jouw visie te vernemen waarbij je het belang van de grondrechten van de burger onderstreepte. Laten we hier nog even in herinnering roepen dat je in de begindagen van eLaw reeds voorzitter van de Commissie Computercriminaliteit was en net voor het einde van de vorige eeuw ook de voorzitterskamer in de Commissie Digitale Grondrechten hanteerde.

Mijn toespraak van vandaag is dan ook niet alleen een mooi verhaal over een novemberrmiddag in Den Haag. Veel meer dan dat is het bedoeld om te laten hoe de aandacht die jij toen kreeg van je publiek ook iets laat zien van de rode draad in je werk die door je gehele loopbaan binnen en buiten de academie loopt.

Hans, jij hebt je in velerlei opzichten een ware hoeder van de fundamentele rechten en vrijheden van burgers betoond. Je hebt een cruciale rol in het denken over hoe wij ons als individuele burgers thuis kunnen blijven voelen en onszelf kunnen blijven in een meer en meer door technologie gedomineerde risicomaatschappij. Voor mij persoonlijk ben je in die rol en als mijn voorganger een grote inspiratiebron en mijn nadrukkelijke doel is om binnen eLaw de wetenschappelijke familietraditie voort te zetten.

Dat lukt heel goed. In ons nieuwe internationale advanced master-programma *Law and Digital Technologies* dagen we studenten van over de hele wereld uit om over tal van vraagstukken rondom recht en digitale technologie visies te ontwikkelen die recht doen aan fundamentele rechten en beginselen. Bovendien heeft eLaw sedert enkele jaren een vaste plek in het onderzoeksprogramma 'Effective protection of fundamental rights in a pluralist world'—de titel zegt genoeg.

Hans, je laat nog steeds graag en bijzonder goed geïnformeerd je licht schijnen over nieuwe uitdagingen waarvoor we staan, zoals op het terrein van cybercrime en cybersecurity en van privacy en big data, en ik hoop dat je dat nog lang zult blijven doen—ook bij ons. Namens heel eLaw van harte gefeliciteerd met je 80ste verjaardag!

Toespraak Nico Schrijver Bij de tachtigste verjaardag van Hans Franken

12

Hans en ik leerden elkaar kennen in het Bestuur van de Carnegie Stichting, eigenaar van het Vredespaleis. Daar vertegenwoordigden wij samen juridisch Nederland; Hans vanuit Leiden, ik vanuit de Vrije Universiteit. Het ging om grootse zaken: “Wereldvrede door Wereldrecht”. Maar ook om aardse zaken: is er voldoende geld voor de Vredespaleisbibliotheek, die bij Hans in zijn portefeuille zat, of is de vlaggenmast van het Permanente Hof van Arbitrage -een instelling die ik vertegenwoordigde - even hoog als de mast van het Internationaal Gerechtshof? Hans was een buitengewoon trouw bestuurslid. Wel kwam hij wel eens wat later of moest hij eerder weg, omdat hij ook lid van de Senaat was. Hij kon daar ook boeiend over vertellen. Ik dacht: wat een interessante positie!

In 2011 werd ik nogal plotseling verkozen tot lid van de Senaat. Mijn twee Leidse collega's Ankie Broekers-Knol en Hans Franken wijdden mij beiden loyaal in de kneepjes van het vak in, hier in Café De Vriend. We vertegenwoordigden drie verschillende politieke partijen, maar hadden een gemeenschappelijk doel: het Leidse juridisch vaandel hoog houden. Dat betekende dus dat zij voor mij de lat erg hoog legden!

Toen ik in de groene bankjes kwam hadden we het kabinet Rutte I en mocht ik heerlijk oppositie voeren tegen een regering met Gerd Leers, Uri Rosenthal en anderen, die Hans dan eigenlijk moest verdedigen. Maar dikwijls speelden we ook onder één hoedje. Wij sloten ons zonder meer aan bij de standvastige en strenge houding van Hans tegenover minister Rosenthal, die het EVRM wilde gaan amenderen, zo niet opzeggen, omdat het Europese Hof voor de Rechten van de Mens volgens Rosenthal zich of met perifere zaken bezighield of helemaal op de stoel van de lidstaten en de nationale rechter was gaan zitten (nogal met elkaar tegenstrijdige kwalificaties). Ik kon Hans meteen de steun van de PvdA toezeggen en, na enige moeite, wist ik ook de andere linkse partijen in de Senaat over te halen niet met eigen moties te komen - die overigens al klaar lagen: “Doe dat nu niet, sluit je aan bij de motie-Franken”, zo vroeg ik hen. Dat was een historisch debat, soms ook hilarisch debat met Ivo Opstelten in een hoofdrol, met als inzet niets minder dan het behoud van de democratische, op ook Europese grondrechten gefundeerde rechtsstaat. We vonden elkaar daarop in de Eerste Kamer, iets wat in de Tweede Kamer volgens de gebruikelijke breuklijn regeringscoalitie met PVV, versus de oppositie, heel anders was gelopen. Zoals later vaker het geval: ik was trots op de moed en standvastigheid van Hans en ook op die van de liberale senatoren.

Maar nu. Bij het kabinet Rutte II waren de rollen omgekeerd: Hans in de oppositie, ik woordvoerder van een regeringspartij - nu voor mij soms een wat ongemakkelijke positie. Ik herinner mij dat Hans met voorstellen kwam om de sociale rechtsbijstand in stand te houden. Hij bracht dat in een laat stadium op bij de behandeling van de Justitiebegroting. We praatten achter de schermen met Opstelten die opnieuw veel sympathie voor ons had en ons welwillend bij Teeven introduceerde, die er over ging. Teeven moest ons de waarheid vertellen dat dat echt niet mocht gaan gebeuren. Ik moest in de plenaire Hans aanvallen dat hij op een voor het CDA oneigen wijze een gat in de begroting van wel 85 miljoen aan het slaan was. Ik noemde hem gekscherend steeds de rebellenleider omdat hij ook GL,

D66 en de SP met zich mee kreeg. Ik was het er eigenlijk wel mee eens, maar in coalitieverband kon het echt niet. Soms moet je dan helpen de regering te stutten. Goddank wordt deze motie-Franken nu waarschijnlijk alsnog uitgevoerd, nu er weer wat meer geld voor Justitie komt.

Hans en ik hebben samen ook veel gereisd in het kader van interparlementaire assemblees, waarin Hans een ruime ervaring had. Hans was altijd keurig op tijd: bij het ontbijt, in de bus, bij afspraken. Hans was actief in de Midden-Oostencommissie van de Interparlementaire Unie, o.l.v. een stokoude Britse Lord Judd en jullie probeerden met behulp van een Israëliische oud-minister, waar jij het goed mee kon vinden, mediation te bedrijven via waterprojecten van Jordanië, Israël en de Palestijnse Autoriteit. Helaas is het project zelf in het water gevallen.

Vorig jaar maakten wij een prachtige reis naar de IPU-jaarconferentie in Hanoi, waar we samen probeerden de problemen met de Russen in een bilateraaltje glad te strijken. Zoals altijd zaten we naast de vrolijke delegatie uit Nieuw-Zeeland en aangestoken door hun enthousiasme ging ik mee in een kleine demonstratie tegen kernwapens. Ik moest jou als delegatieleider de volgende dag opbiechten dat ik als enige parlementariër uit een NAVO-land uitgebreid maar onbedoeld de internationale pers had gehaald en we hebben er wel om gelachen, ook omdat ik er zelf wel achter stond. In een donker zaaltje kwamen we samen in een ander bilateraaltje bijeen met de parlementsvoorzitter van Syrië en een naar omstandigheden meer neutraal vrouwelijk, charmant Syrisch parlements lid, waar jij uitvoerig mee in gesprek ging.

Maar intussen vertelde je me ook dat je toch het meest gecharmeerd was geraakt van Hare Majesteits toenmalige ambassadeur bij de OVSE die jouw delegatie in Wenen altijd zo uitstekend had gebriefd en zo hartelijk op de residentie ontving. Jullie deden samen vaak gezellige dingen.

Het is ook knap hoe Hans de in Straatsburg bij de Raad van Europa opgedane kennis en ervaringen gebruikte in de Neder-

landse Kamerdebatten over privacy, de media en sociale rechtsbijstand en hoe hij omgekeerd het Nederlands rechtstatelijk gedachtegoed steeds ventileerde in Straatsburg.

Ter afsluiting en samenvatting herhaal ik slechts een paar woorden die ik eerder gebruikte: buitengewoon trouw en nauwgezet, standvastig (zo nodig rebellenleider), juridisch vakwerk. Ik denk daar met heel veel respect aan terug en ik heb veel van je geleerd. Daar ben ik je dankbaar voor, ook voor onze hartelijke vriendschap.

Je bereikt nu de leeftijd der sterken. In het Frans klinkt dat nog mooier en ook zo op jou van toepassing: *quatre-vingts*, vierkeren twintig! Proficiat.

Toespraak John Borking

14

Beste Hans,
Geachte dames en heren,

In de tachtiger jaren van de vorige eeuw was de automatiseringssector (nu ICT) nog jong, onervaren en onstuimig.

De oprichters van softwarebedrijven liepen nog op gympen rond, waren alleen geïnteresseerd in programmeren, en bepalingen in de contracten van de softwarebedrijven werden drifstig van elkaar gekopieerd zonder dat men wist waar het overging. Als de automatisering mislukte, werd het ongenoegen met een stapel bankbiljetten afgekocht.

Aan het einde van de jaren tachtig werkte deze manier van geschillenoplossing niet meer. Er kwamen steeds meer rechtszaken van ontevreden klanten. Daaronder heel wat rechtszaken tegen de beunhazen, die de naam van de ontluikende branche bepaald geen goed deden.

De rechtspraak op ICT-gebied stond nog in de kinderschoenen en er werden herhaaldelijk vonnissen geveld die de plank missloegen. Rechters wisten gewoon nog te weinig van de digitalisering af. Verharding van standpunten, procederen tot de

dood erop volgt: het was duidelijk dat de brancheorganisatie iets moest ondernemen om de stroom van rechtszaken te verminderen.

Het New York Center For Public Resources had in de zeventiger jaren de minitrial ontwikkeld en deze vorm van geschillenbeslechting was zeer succesvol in Amerika. Onder leiding van een deskundige voorzitter wordt samen met de algemeen directeur van elke partij, gezocht naar het op een zo'n effectief mogelijke wijze oplossen van hun conflicten en zonder daarbij de relatie tussen partijen te beschadigen. De medewerkers geven tijdens de zitting van het minitrial panel een presentatie over de gerezen problemen op de werkvloer. Dat is vaak de eerste keer dat de directeurs daarvan kennisnemen.

Na twee jaar debatteren binnen de branchevereniging voor Computer Service en Software bureaus werd in 1989 de Stichting Geschillenoplossing Automatisering (de SGOA) opgericht. Frans Kordes, voorzitter van de Algemene Rekenkamer, raadde een stichtingsbestuur aan met een brede vertegenwoordiging van stakeholders en met Hans Franken als juridisch anker.

Hans zette samen met de andere bestuursleden zijn schouders onder de SGOA. Om niet in dezelfde valkuil van de rechtspraak te vallen, waarin partijen vanuit loopgraven elkaar bestoken met argumenten, paste de Stichting de methode van de minitrial toe.

Buiten de geijkte juridische kaders denken, dat is wat de Stichting wilde bij het probleem oplossen. Thinking out of the box.

Minitrial bleek een zeer succesvol instrument te zijn. Van alle minitrial zaken (zo'n 300) werden er ruim 90% in de minne geschikt.

U moet weten dat de minitrial 6 jaar voor liep op de introductie van de mediation in Nederland en in tegenstelling tot de mediation benadrukte de minitrial de juridische en/of ICT-deskundigheid van de voorzitter van de minitrial.

Een automatiseringsproject is een zaak van lange adem. Klant en leverancier gaan een langdurige relatie met elkaar aan, soms voor tientallen jaren. Hans realiseerde zich dat terdege. Hij wees er vaak op, dat wanneer het conflict niet kon worden opgelost, er sprake zou zijn van forse kapitaalvernietiging en de falende automatisering niet zou leiden tot een betere concurrentie positie.

Bovendien was een nieuwe automatiseerder niet direct voorhanden omdat de complexiteit zo groot was dat een nieuwe automatiseerder het bestaande probleem niet zo maar kon oplossen.

De ronde tafel in de kamer van Hans op de faculteit zorgde er tijdens de minitrial voor dat partijen, zoals gebruikelijk in de rechtspraak, niet gescheiden maar naast elkaar zaten. Ze konden zo nodig elk schoppen onder de tafel. Er komt bij een zitting vaak veel emotie vrij en die moet door partijen her- en erkend worden. Deze setting droeg er toe bij dat bij partijen zo een afstandelijk Wij/Zij gevoel in de kiem werd gesmoord.

Hans was gedreven om van een minitrial een succes te maken. Hij ging net zolang door totdat de vaststellingsovereenkomst tussen partijen getekend kon worden. Als zich na uren discussiëren een doorbraak in de standpunten aftekende en partijen zeiden dat ze honger hadden, zei Hans: "Honger? Neemt u nog maar een koekje."

Als half elf 's avonds de portier kwam smeken of partijen het gebouw wilden verlaten, dan ging de zitting verder in een nabij gelegen motel aan de hoofdweg, net zolang totdat partijen er uit waren. En dat kon dan wel eens 's nachts om half twee zijn.

Hans en ik gingen vaak kennismaken bij de partijen. Wij gingen goed rondkijken wat daar gebeurde en leefde op de werkvloer. Vaak bleek bij die bezoeken dat de werkelijkheid anders was dan wat partijen aan hun pleitnota's hadden toevertrouwd.

Ik herinner me een zaak waarbij het hoofd van de automatisering de introductie van nieuwe software saboteerde. Zijn klacht was dat de software niet goed werkte. Hans vroeg hem of de medewerkers van de afdeling met de nieuwe software een piekbelasting op het informatiesysteem konden creëren. Toen kwam de aap uit de mouw. Het bleek dat de medewerkers niet wisten hoe zij met de programmatuur moesten omgaan, zij waren bewust niet getraind.

Wij concludeerden na afloop van het bezoek dat wij Wittgensteins adagium: "Don't think, but look and listen" weer met succes hadden toegepast.

Bij arbitrages hielp het enorm dat Hans een door de wol geverfde rechter was die ook in deze setting een meester was in het zoeken naar het moment en het niveau waarop een zaak buiten de rechtbank geschikt kon worden.

Hans heeft een zeer grote invloed gehad op het juridisch denken in automatiseringsbranche. Hij heeft honderden mediations en arbitrages geleid en zo bijgedragen aan de jurisprudentie en juridische normering binnen de branche, zowel bij mislukte automatisering als bij de bescherming van enen en nullen, ik bedoel natuurlijk de broncode.

De cultuurbreuk die de informatiemaatschappij met zich meebracht, vroeg om nieuwe juridische concepten. Hans formuleerde de Beginselen van Behoorlijk ICT-gebruik, zoals beschikbaarheid, vertrouwelijkheid, integriteit, flexibiliteit, transparantie en authenticiteit. Wat dat laatste betreft wees Hans er regelmatig op: On Internet nobody knows you're a dog, gebaseerd op een cartoon die in 1993 in The New Yorker werd gepubliceerd.

Zijn opvattingen werden onder meer gecodificeerd in het boek Computer en Recht dat bij geen enkele bedrijfsjurist in de ICT-branche in de boekenkast ontbrak.

Je zou Hans de representant bij uitstek van de iudex viator voor de automatiseringsbranche kunnen noemen, met de nadruk op oplossingsgericht denken in plaats van pure wetstoepassing.

Ook voor de praktische bescherming van onze persoonsgegevens heeft Hans een belangrijke bijdrage geleverd.

In de motie Franken werd in de Eerste Kamer op 17 mei 2011 gevraagd om bij het tot stand brengen van nieuwe wetgeving uitdrukkelijk aandacht te geven aan de vraag of de beperkingen op het grondrecht tot bescherming van de persoonlijke levenssfeer gerechtvaardigd zijn, door onder meer een Privacy Impact Assessment uit te voeren. Zo kon worden vastgesteld welke privacy-risico's de nieuwe wetgeving met zich mee zou kunnen brengen. Met deze motie introduceerde Hans de PIA bij de overheid in 2011, iets wat pas in 2018, door de Algemene Verordening Gegevensbescherming Europees breed zal worden gerealiseerd.

Tenslotte: Hans voor jou geldt ook voor deze sector wat in het zweetkamertje aan het Rapenburg op de muur staat: Hic Suda vit, Sed Non Frustra!

Toespraak Corien Prins Met beide benen in de toekomst

Beste Hans,

Voor mij is het een enorme eer en ik ervaar het als heel bijzonder om jou vandaag op dit symposium ter gelegenheid van jouw 80e verjaardag toe te spreken. De organisatoren hebben mij gevraagd daarbij in te steken op wat ik voor het gemak maar samenvat als “Hans en Recht & Technologie”. Omdat ik zo’n voor gevoel had dat meerderen iets over deze thematiek zouden gaan zeggen, heb ik besloten een andere keuze te maken. Door mijn boekenkast ‘lopend’ ben ik op zoek gegaan naar “werken van Hans”. Dat zijn er natuurlijk vele. Maar voor vandaag heb ik de keuze laten vallen op een drietal redes die jij hier in Leiden hebt uitgesproken. Allemaal zijn ze van de maand september. De maand waarin wij nu ook feestelijk samenkomen voor jouw 80^e verjaardag. Al lezende in de drie kleine boekjes die de neerslag van jouw redes bevatten, vielen mij enkele overeenkomsten op. Ik wil ze graag met je doornemen.

Wat allereerst opvalt is dat je telkens aftrapt met een figuur uit de literatuur of een welbekend personage. In jouw *Openingscollege van de faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Leiden* uitgesproken op 8 september 1987 onder de titel

Een taak voor de wetgever met betrekking tot computercriminaliteit begin je met een verwijzing naar de psycholoog Maslow. It citeer:

‘De psycholoog Maslow heeft in een van zijn bestsellers een lijst opgesteld van de fundamentele behoeften van de mens. Na zuurstof en voedsel staat hoog op de lijst de behoefte aan veiligheid en zekerheid.

Nu bent u, geachte toehoorders, hier gekomen om kennis op te doen, d.w.z. enige zekerheid te verwerven – of Popperiaans gezegd: een vermindering van onzekerheid te bewerkstelligen -, maar ik vat vanmiddag mijn taak als docent zo op, dat ik zal trachten door het geven van informatie een aantal zekerheden te ondergraven, zodat u enigszins angstig huiswaarts zult keren. Ik breng u namelijk een boodschap, die inhoudt: pas op – u wordt bedreigd! Het is dan ook een vraag of de jurist en in het bijzonder de wetgever daartegen hulp kan bieden. De titel van mijn voordracht luidt daarom: Is er een taak voor de wetgever met betrekking tot computercriminaliteit?’

Bijna tien jaar later, op 4 september 1996, was het O.J. Simpson die figureerde in jouw Openingscollege die je de titel *Dominee en Koopman* meegaf.

‘De zaak van O.J. Simpson heeft de naam van de jurist geen goed gedaan. In de VS gaan de zure grappen over – vooral – advocaten van mond tot mond. Advocaten zijn mensen, die met slimme trucks moordenaars wegens vormfouten weten vrij te krijgen of jarenlang een uitspraak weten op te houden, terwijl miljoenenclaims wegens door MacDonald’s te heet opgediende koffie tot de verbeelding spreken. De animo om in de VS aan een rechtenstudie te beginnen is flink gedaald (de aanmelding voor de rechtenstudie is van het topjaar 1991 met 94.000 kandidaten gedaald tot 78.000 dit jaar³). De populariteit van de jurist zoals die was gevoed door TV-series als *L.A. Law* en films als *The Firm* met keihard werkende, su-

perslimme en goudverdienende snelle jonge mannen en vrouwen is verdwenen. De reden daarvan ligt m.i. niet in de nieuwe vooroordelen sedert O.J. Simpson, die kennen we in Nederland al eeuwen met uitspraken als “wie pleit om een koe, die geeft er een toe”, maar in diepere oorzaken. Voor de Amerikaanse advocatenpraktijk noem ik alleen maar de scherpere prijs/prestatieverhouding, die de huidige generatie *undergraduates* afschrikt om een carrière te kiezen in de juridische praktijk: even hard werken maar veel minder verdienen dan de L.A.-yup. Dit komt door de meer kritische houding van cliënten, die vergelijkend gaan winkelen, zodat daarmee de hoogte van declaraties onder druk komt te staan.’

20

En tenslotte jouw afscheidsrede. Op 14 september 2001 nam jij afscheid als hoogleraar encyclopedie van de rechtswetenschap en het informaticarecht met de rede *Nemo plus* Hier was het Shakespeare die je ten tonele voerde en wel via King Lear. Je legde jouw toehoorders de vraag voor “Wat heeft King Lear eigenlijk fout gedaan?”

Maar er is meer dat jouw werk, de drie redes, verbindt. Telkens weer hield jij jouw publiek scherp op de rol van het recht, de rechtspraktijk, en daarmee de verantwoordelijkheid van juristen en de juridische faculteiten met hun opleidingen. In *Dominie en Koopman* bracht je het aldus:

‘Daarmee kom ik op de vragen, die ik in kort bestek met u wil behandelen:

- 1e Hoe *is* de positie van de jurist in de Nederlandse samenleving, m.a.w. wat is het beeld van de jurist wanneer we dat ontdoen van de gebruikelijke – al of niet Amerikaans beïnvloede – vooroordelen?
- 2e Hoe *moet* het beeld van de jurist zijn?
- 3e Is de juridische faculteit in staat om studenten de mogelijkheid te bieden aan dat normatieve beeld te voldoen, d.w.z. een goede jurist te vormen?’⁴

Dat de rol van de rechtsgeleerdheid daarbij een andere is dan die van de scheikundigen, wiskundigen en zelfs bestuurskundigen maakte je direct ook maar even duidelijk. Ik citeer uit de afsluitende woorden in *Nemo Plus*:

‘Daarbij geldt, dat de adviseurs – hoe ze ook mogen heten – altijd vertegenwoordigers zijn van exacte en sociale wetenschappen. Die zijn beschrijvend bezig; zij formuleren trends en de knappen onder hen, die een theorie kunnen formuleren, kunnen zelfs het een en ander voorspellen. Dat deed Jules Verne ook. Maar wat juristen doen, is veel belangrijker. Zij zijn normatief bezig, zij geven aan wat “mag” en “moet”. Daarom, als ik weer zou mogen kiezen: ik zou rechten gaan studeren in Leiden.’

En dan de derde rode draad die ik meen te kunnen ontwaren: een fijne neus voor technologische ontwikkelingen, en meer in het bijzonder de uitdagingen waar wetgeving en regulering zich voor gesteld zien gegeven die ontwikkelingen. Je hebt je over vele ontwikkelingen en juridische uitdagingen uitgelaten, maar een bijzondere plek heeft toch altijd wel de computercriminaliteit ingenomen. Terugkijkend heeft het er veel van weg dat jij de rol van de wetgever bij computercriminaliteit eerder op het netvlies had dan de criminelen zelf de kansen op duister gewin in het vizier hadden. Bijna 30 jaar geleden – ja u hoort het goed 30 jaar – sprak jij over de taak voor de wetgever met betrekking tot computercriminaliteit. Ook nu wil ik graag uit jouw rede citeren:

‘Er is een osmose tussen de rechtsorde van cyberspace en één of meer rechtsordes in realspace. De anekdote van de verdachte, die voor een Engelse rechter op de vraag wat een alibi is, antwoordt: “it is being in two places at the same time”, is niet meer zo gek. Er is een nieuw domein ontstaan, maar dat domein heeft een bereik tot in de reële wereld. Dat betekent, dat niet zomaar kan worden gezegd: “jouw rechtsorde is de mijne niet”. Het is als met buitenaardse wezens, die met hun UFO op het Rapenburg landen, dat

zij wel andere regels, normen, codes mogen hanteren, maar in ons domein toch onze fundamentele waarden en mis- schien ook normen zullen moeten respecteren.’

Hans, op jouw 80^e verjaardag sta je in vele opzichten met beide benen in het leven. Maar voor mij is het veel meer dan dat alleen. Je staat met die twee benen ook volop in de toekomst. En dat heb je altijd gedaan. Zovele passages uit de drie voordrachten waar ik vandaag uit heb geciteerd getuigen daarvan. Passages over de rol van het recht en die van de jurist. Hiermee agendeerde jij in 1996 een thema dat nu – anno 2016 – nog steeds ontzettend actueel is. Passages over de invloed van technologische ontwikkelingen en daarmee de wijze waarop wetgeving en andere vormen van regulering hun rol moeten pakken. Computercriminaliteit was op 8 september 1987 voor velen een ver van hun bed show. Anno 2016 raakt het ons allen.

Hans, voor mij heb je de afgelopen jaren zoveel betekend. Maar bovenal heb je mijn toekomst in zo’n belangrijke mate bepaald. Ik ben je daar zeer dankbaar voor! Van harte gefeliciteerd.

21

-
- *Een taak voor de wetgever met betrekking tot computercriminaliteit.* Voordracht uitgesproken door H. Franken tijdens het openingscollege van de faculteit der rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit te Leiden op 8 september 1987.
 - *Dominee en Koopman.* Voordracht uitgesproken door prof. mr. H. Franken tijdens het openingscollege van het facultaire jaar 1996/1997 van de Rijksuniversiteit Leiden op 4 september 1996.
 - *Nemo plus...*, rede van Prof. mr. H. Franken t.g.v. afscheid als hoogleraar in de encyclopedie van de rechtswetenschap en het informaticarecht en van de aanvaarding van het hoogleraarschap in het informatierecht aan de Universiteit Leiden op 14 september 2001. Uitgever Kluwer Deventer 2001.

Joanne van der Leun – Slotwoord en aanbidding van de Meijerspelling

22

In een aantal prachtige bijdragen zijn vanmiddag, in aanwezigheid van een eerbiedwaardig publiek, verschillende gezichten van Hans Franken de revue gepasseerd. Hans Franken als politicus, als wetenschapper, als bestuurder, als promotor, als mediator. Typeringen als ‘hoeder van de mensenrechten’, ‘rebel-leinleider’ en ‘pionier in de omgang met nieuwe technologieën’, die vanmiddag werden gebruikt, getuigen van een diepe waardering bij degenen die met Hans hebben mogen samenwerken. Tijdens het schitterende optreden van altvioliste Esther Apituley zagen we ook een glimp van Hans Franken de romanticus. Er is dan ook geen twijfel over mogelijk dat we vandaag de verjaardag vieren van en terugblikken op de loopbaan van een veelzijdig collega.

Naast al zijn maatschappelijke activiteiten heeft Hans Franken bijzonder veel betekend voor onze faculteit. Hij leidde vele generaties juristen op en gaf ze, zoals we vandaag ook hoorden, met hart en ziel les. In zijn onderzoek agendeerde hij steeds actuele thema's als *cybersecurity* en *mediation* op ICT gebied. Als decaan gaf hij tussen 1995 en 1998 bestuurlijk leiding aan de faculteit. Bovenal behoort hij tot de oprichters van de afdeling Recht en Informatica, het huidige eLaw, in de Faculteit

der Rechtsgeleerdheid in de jaren tachtig. Het is dankzij deze vooruitziende blik en deze innovatieve kracht dat we nu, in een periode waarin de digitalisering van de samenleving versnelt en verdiept, een bloeiende afdeling eLaw in huis hebben waarmee we de toekomst met vertrouwen tegemoet kunnen zien.

Het verheugt mij dan ook zeer om namens het bestuur van de faculteit onze meest prestigieuze prijs te mogen uitreiken: de Meijerspelling. Een onderscheiding waar we zuinig op zijn, bestemd voor die personen die op werkelijk uitzonderlijke wijze een bijdrage hebben geleverd aan de faculteit.

Graag feliciteer ik Hans en Ida van harte met dit eervolle teken van erkenning. Ik zou deze bijeenkomst nu graag afsluiten, maar Hans heeft onmiskenbaar duidelijk gemaakt dat hij dat graag zelf doet met, hoe kan het ook anders, een les voor de toekomst!

Hans Franken – Dankwoord

Dames en Heren,

Graag mijn dank aan U allen voor dit bijzondere, mij verrassende symposium. Ik ben werkelijk beduusd door de mooie woorden van zoveel oud-collega's en het prachtige spel van Esther Apituley.

Speciaal wil ik een woord van dank uitspreken jegens Rick Lawson, de zojuist afgetreden decaan, voor het initiatief, dat hij samen met Nico Schrijver heeft genomen, om deze middag te organiseren. Ik had dit nooit verwacht na het mooie symposium, dat bij mijn emeritaat al heeft plaatsgevonden. Ik ben Rick dankbaar voor zijn inventiviteit en energie, die hij ondanks de zware klus die op zijn schouders rustte, in de organisatie van deze middag heeft gestoken.

Joanne van der Leun, de hoc tempore decaan, dank ik ervoor dat de faculteit mij de Meijerspenning heeft toegekend. Een bijzondere eer, waar ik zeer verguld mee ben.

Ankie Broekers, “Signora Senatrice” luidt de titel van een boek, dat aan jou bij je afscheid van de faculteit is uitgereikt en waar ik aan heb mogen meewerken. Toen heb ik jou mogen toespreken. Het vorig jaar bij mijn afscheid van de Eerste Kamer heb je als “Signora Presidente” mij toegesproken en dat heb je nu

opnieuw gedaan. Heel veel dank daarvoor.

Nico Schrijver, Leids collega en in de vorige kamerperiode collega senator. Dank voor alle vriendschap, die ik van jou naast je collegialiteit heb mogen ondervinden. Behorend tot verschillende partijen - zelfs terwijl jij deel uitmaakte van de regeringscoalitie - hebben wij, terwijl ik tot de oppositie behoorde, samen hard gewerkt om de diverse inbreuken op de rechtsstaat zo goed mogelijk te corrigeren.

Corien Prins: jurist van het jaar, thans onbetwist vaandeldrager van het vak informatica en recht in Nederland. Dank voor je mooie woorden. Ik ben er trots op ook jouw promotor te hebben mogen zijn.

Simone van der Hof: mijn kleindochter op de leerstoel eLaw. Dank voor je inhoudelijke bijdrage. Ik heb respect voor de wijze waarop jij nu de afdeling leidt. Ik wens je daar graag veel succes mee.

Carel Smith: dank voor je woorden namens de promoti. Ik ga graag nog eens verder in op je als steeds scherpzinnige bijdragen aan de rechtstheorie.

John Borking: De praktijk heb ik nooit kunnen loslaten. Samen hebben we *avant la lettre* een vorm van mediation ontwikkeld, die succesvol bleek. Dank voor je altijd stimulerende inventiviteit.

Esther Apituley: Onmiddellijk na je optreden heb ik je al bedankt. Ik doe het nu graag nog een keer met de uitspraak, dat er nu niet meer slechts enkele aanwezigen tot jouw fans behoorden. Nu zijn we het allemaal.

Dames en heren: veel dank voor Uw aanwezigheid, waardoor U aan het welslagen van dit symposium zo'n belangrijke bijdrage hebt geleverd. Heel veel dank.

Maar ik zou graag van deze gelegenheid gebruik maken om nog een enkele vakinhoudelijke gedachten met u te delen.

Epiloog: “De mens zonder eigenschappen”¹

Hans Franken

Inleiding

Technologie heeft mij altijd geboeid. Het gaat om het bedenken van nieuwe dingen: producten, hulpmiddelen of methoden. Het gebruik van die producten of methoden heeft gevolgen voor de samenleving. Techniek is dan ook niet neutraal. Het gebruik van de nieuwe producten of methoden bepaalt de waarde of de betekenis daarvan. Dan rijzen er vragen als “mag dit wel” of is dit “goed of slecht”. Normatieve vragen. Wanneer er sprake is van gebruik of misbruik komt “de jurist” in het spel.

Een normatieve vraag met betrekking tot informatica die actueel is, betreft de vraag welke informatie (of liever data als bouwstenen voor informatie) moeten/mogen we verzamelen, opslaan, bewerken, transporteren, of verspreiden en hoe moet dit gebeuren.

Er zijn inmiddels allerlei regelingen om misbruik te voorkomen of te beperken. En dat is nodig, want de schade van misbruik is groot, zelfs zeer groot. Daarom zijn er bepalingen in het Wetboek van Strafrecht, civielrechtelijke regelingen met betrekking tot aansprakelijkheid en in het staatsrecht worstelen

we met een levensgroot dilemma: hoe de afweging te maken tussen enerzijds effectieve veiligheidsmaatregelen en anderzijds de bescherming van rechtstatelijke waarborgen en grondrechten.

Uit dit scala aan mogelijkheden vraag ik aandacht voor een punt dat op grond van een recente ontwikkeling in de computertechnologie heel actueel is.

Big Data

Sinds enige tijd kunnen we machines/chips met een veel grotere capaciteit (geheugen, rekenkracht) maken. Daarmee wordt een grootschalige registratie van data mogelijk en zien we een enorme toename van de opslag van data door bedrijven en overheden. Zulke data over menselijk gedrag vormen inmiddels het bloed van de internetbedrijven. We spreken van Big Data en in de dagelijkse radioprogramma's van BNR wordt dan over een “disruptieve technologie” gesproken, d.w.z. een technologie die de evenwichten op de markt verstoort en “innovatie aanjaagt”.

We zien ook dat Facebook, Twitter en Google data over menselijk gedrag verzamelen “in ruil voor” hun toepassingen, die je “gratis” mag gebruiken. “Onze” data worden gebruikt om adverteerders en klanten (dat zijn “wij”) zo scherp mogelijk op elkaar af te stemmen. Want meer data betekent meer mogelijkheden tot vergelijking en dus meer toegespitste relaties tussen klant en adverteerders. Met behulp van statistische analyses kan je in deze data onverwachte correlaties zien en daaruit antwoorden destilleren. Je kunt profielen van klanten opstellen door het ontdekken van patronen in hun gedrag, waarvan je het bestaan niet kon vermoeden. Zo stond er in de New York Times van een jaar geleden het verhaal van een man, die een klacht indiende bij Google, omdat hij alsmear reclames ontving van artikelen, die nodig zijn bij een zwangerschap. Het bleek echter dat Google meer wist dan deze vader wiens

1 Vrij naar Robert Musil: *Der Mann ohne Eigenschaften*, Berlijn 1930.

tienerdochter zwanger was. Het meisje gebruikte wel dezelfde computer als haar vader.

Voor bedrijven zijn zulke gegevens veel waard en zij betalen daar flink voor aan Google, Twitter en Facebook. Amazon experimenteert inmiddels met “anticiperende pakketbezorging”. Dat betekent, dat Amazon U een boek toestuurt, dat U nog niet hebt besteld, maar er is een grote statistische kans dat U het boek zult kopen als U van het bestaan daarvan op de hoogte bent. Direct bij het intypen van een zoekterm bij Google bent U in een datasubject (in een profiel) veranderd. Al na de eerste letters op het scherm vult Google of Amazon Uw voorkeuren aan. Er staat een glurende etalagepop naar U te kijken!

Niet alleen bedrijven, maar ook overheden zien toepassingen voor grote hoeveelheden data: stadsbesturen kunnen verkeersstromen en winkellocaties plannen (smart cities), politie en justitie kunnen groepen met een crimineel risico opsporen en potentiële raddraaiers bij evenementen localiseren (crowd control). Ook in de volksgezondheid speelt Big Data een rol: door de vragen, die mensen aan Google stellen, kan je zien hoe een epidemie zich verspreidt. Belangrijk is ook hier de mogelijkheid om risicogroepen te detecteren. Dit is natuurlijk goud waard voor de zorgverzekeraars, die immers werken met een bedrijfsmodel dat is gebaseerd op kansberekening.

Apple gaat inmiddels verder op dit terrein. Met de Apple Watch kunt U niet alleen zien hoe laat het is, maar Uw horloge communiceert met internet en registreert ook Uw identiteit, locatie, wanneer U loopt en kan zelfs Uw gezondheid en gemoedstoestand nagaan. Als U dan nog een paar Nano Tattoos met minisensoren op Uw huid kleeft (nauwelijks zichtbaar), kan ook bloeddruk, spierspanning, hormoonstelsel en zelfs hersenactiviteit worden geregistreerd. En daarmee is het mogelijk dat Google, Apple, Facebook, Amazon – de grootdatabezitters (term ontleend aan Hans Schnitzler) – deze gegevens vergelijken met genetische profielen.

Gevaren

Ik wil graag erkennen dat het werken met Big Data op diverse terreinen positieve resultaten kan opleveren, zoals het construeren van profielen, die zijn gebaseerd op statistische samenhangen. Op het terrein van de volksgezondheid leidt dat tot het vaststellen van risicogroepen en het aanwijzen van een kansrijke medicatie. Maar hieraan kleeft een gevaar: een statistische samenhang is nog geen causale samenhang. Een arts zal zijn beslissing moeten baseren op evidence based-onderzoek. Deze voorspellingen op grond van statistische analyse kunnen de arts daarom alleen maar aanvullen, maar niet vervangen.

Andere gevaren zijn o.a. dat bij het opstellen van de profielen bepaalde (soorten van) data worden gekozen op grond van vooroordelen in plaats van op basis van een onderbouwde hypothese. De motieven voor deze keuzen worden ook niet bekend gemaakt. Bovendien wordt door het hanteren van profielen de bewijslast omgekeerd: de burger moet aantonen dat ondanks de statistische relaties het profiel niet bij hem past. Je krijgt immers een profiel aangemeten, m.a.w. je krijgt bepaalde eigenschappen opgedrukt.

De vraag doet zich nu voor: moeten we als “gewone gebruikers” van het internet ons zonder meer overleveren aan wat de grootdatabezitters (Google, Apple, Facebook, Amazon) van ons willen maken? En dat gebeurt dan ook nog zonder dat zij inzicht geven in hun keuzen en methoden. In dit verband citeer ik Hans Schnitzler (Het digitale proletariaat, Amsterdam 2015): “De digitale revolutie brengt een eigentijds proletariaat voort. Fabrieksarbeiders zijn vervangen door informatieverwerkers, grootindustriëlen door grootdatabezitters, machines door megaservers. De industrialisering van de arbeid heeft plaatsgemaakt voor een industrialisering van de geest...”

Dan komt de vraag: wat moeten we daarmee? De technologische ontwikkeling stoppen of afremmen? Mijn antwoord is: driewerf NEE! We moeten technologische ontwikkelingen

nooit afremmen, want daarmee zou men de vrijheid van gedachte verbieden. Wel moeten we de techniek op haar merites beoordelen en de negatieve aspecten van een “dual use” reguleren. Ik doe daartoe een drietal voorstellen.

Aanbeveling 1.

Het gebruik van data toetsen aan “fair use”. Dat betreft de kwaliteit van de data, de deugdelijkheid van de analyse en verwerking, de opbouw van de profielen en de transparantie van de procedures.

Dit moet plaatsvinden in een verplichte audit door onafhankelijke personen. Ik beveel daarbij een parallel aan met het jaarrekeningrecht. In dit verband verwijs ik ook naar de ontwikkelingen met betrekking tot Corporate Social Responsibility. Het doel is, dat zoals financiële stromen worden gecontroleerd door accountants, datastromen moeten worden gecontroleerd door EDP-auditors (electronic dataprocessing auditors). We moeten deze taak niet in eerste instantie neerleggen bij een overheidsorgaan, zoals de Autoriteit Gegevensbescherming. Deze zou de omvang van een enorme moloch aannemen en dat is geen goede ontwikkeling.

Aanbeveling 2.

Consequente toepassing van de mededingingsbepalingen op grootdatabezitters. Concurrentie leidt tot verhoging van de kwaliteit van de dienstverlening en een gunstiger prijsstelling voor de consument.

Aanbeveling 3.

De gebruikers (datasubjecten) van internet vormen een nieuw proletariaat. Dat zou als voorbeeld kunnen nemen hoe de “proletariërs aller landen” zich in het verleden hebben verenigd door samen te werken. En dat was niet zonder resultaat. Zo kunnen wij nu de black box van de grootdatabezitters open-

breken. We zouden een prijs kunnen vragen voor “onze” data of in ieder geval onderhandelingen kunnen afdwingen. Er zijn vast consumentenorganisaties waarvoor dit een uitdaging zal zijn.

Dit laatste voorstel is wel een beetje wild. Het laatste woord zal er niet snel over zijn gezegd. Daarom moeten we maar beginnen met wat onderzoek. Is dit niet aardig om uit te zetten als onderwerp voor scripties of een enkel proefschrift? Ter overweging voor de collega’s. Ik lees op de achtergrond graag af en toe een beetje mee.

Naderhand is de onderstaande tekst als column verschenen in het *NRC Handelsblad* van 23 september 2016. De auteur is Folkert Jensma, juridisch redacteur en commentator van de zelfde krant.

Dataproletariër, kom uit je luie stoel en doe wat Folkert Jensma

28

Onlangs stond ik met een twintigjarige bij de kratten met overbodige of vergeelde boeken die ik uit m'n boekenkast had verwijderd. Van George Orwells 1984 had ik drie stuks. Hij keek me afwachtend aan – waarom in 2016 een boek lezen dat 1984 heet? Wel, omdat het in 1949 verscheen en een apocalyptisch beeld schetst van een totalitaire wereld waarin iedereen constant in de gaten gehouden wordt dankzij de modernste technologie. Hij vond het chill en mijn krat is weer leger. Wat is er mooier dan het overdragen van een Stalin-satire inclusief originele broedplaats van Big Brother?

's Middags was ik bij een symposium voor Hans Franken, de Leidse emeritus informatierecht en CDA-senator die tachtig werd. Ik zat veertig jaar geleden als eerstejaars in zijn collegebankjes, ademloos. Destijds moest het nog 1984 worden – data-techniek, digitalisering, pc's, het had de burger nog niet bereikt.

Daarna zocht ik nog jaren naar docenten die het ook zo goed konden uitleggen. Wat een docent. Franken bleek later grondlegger van het informatierecht te zijn geworden. En jawel, in zijn slotwoord in 2016 hoor ik 1984 terug. Franken stelt de 'grootdatabezitters' Facebook, Google, Apple en Amazon aan de kaak. Dreigt er een nieuw doemjaar, 2024? Franken schetst het lot van de internetgebruiker die het lijdend voorwerp is van 'big data'. Daarin worden met statistische technieken profielen gesmeed op basis van wie u bent en wat u zoekt. Zo achtervolgt Google mij met aanbiedingen voor de fiets die ik vorig jaar reeds aanschafte – dat is dan nog redelijk onschuldig. Maar ook mijn gezondheid en risicogedrag wordt algoritmisch in kaart gebracht en verkocht aan derden. Ik schijn ja te hebben geklikt.

Inmiddels is het woord 'filterbubble' al gemeengoed – hoe meer ik digitaal bekendmaak, hoe minder ik ooit nog verrast zal worden. Alles wordt op maat en smaak voorgeselecteerd; naar nieuwsvoorkeur, leeftijd, koop- en reisgedrag. We eindigen allemaal als 'profiel', op basis van, ja, van wat eigenlijk?

Franken protesteerde er tegen, op de valreep. Het gebruik van big data moet worden gereguleerd. Hij gaf drie adviezen. 1. Stel een onafhankelijke 'auditor' verplicht – géén overheidsorgaan, maar eerder een soort accountant, die bij iedere databezitter kwaliteit, deugdelijkheid van verwerking, opbouw van de profielen en transparantie van de procedures toetst. Verover dus greep op de 'filterbubble', de algoritmen en al die aannames over wie wij zijn en wat we willen. 2. Bevorder de concurrentie. Franken zei het niet zo luid, maar de digitale burger dreigt in handen van drie of vier grote bedrijven te raken. Breek die open. 3. Dataproletariërs aller landen, verenigt u! Maak de 'black box' van de grootdatabezitters transparant door een prijs te vragen voor onze bereidheid er nog aan mee te doen. Ooit vonden de proletariërs aller landen elkaar óók, zei hij. De consumentenorganisaties moeten die revolutie maar uitroepen.

Franken staat niet alleen. Vorige maand nam Jacob Kohnstamm afscheid na twaalf jaar als voorzitter van het College Bescherming Persoonsgegevens. Hij hield toen een filippica tegen de gebruiksprofielen met ‘onwaarschijnlijke causale verbanden’ die ‘ingrijpende maatschappelijke gevolgen’ hebben. Er doemt een ‘algoritmisch burgerschap’ op, of zelfs digitale predestinatie. Wie als een dubbeltje is geprofileerd, zal nooit een kwartje kunnen worden, vreest hij. „Het ongecontroleerde of ongelimiteerde gebruik van die oneindige hoeveelheid persoonsgegevens”, vond hij een schrikbeeld. De individuele burger is al lang niet meer in staat om zijn eigen gegevens te beschermen – de samenleving is zó gedigitaliseerd dat ‘nee’ aanvinken geen optie meer is. Ook hij riep op tot revolutie – autonomie, vrijheid, solidariteit en pluriformiteit van de samenleving staan op het spel. Net als ‘de vrijheid om je binnen de rechtsstaat te ontplooien’. Das Digital vond hij wel een goede titel. Is er nog een goede fictieschrijver die hier een boekje over kan schrijven? Werktitel 2024? Ik koop er alvast drie, voor later.

Colofon:

Deze uitgave is gemaakt door de afdeling Marketing & Communicatie van de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Universiteit Leiden. Het boekwerk wordt kosteloos verspreid onder de aanwezigen bij het symposium ter gelegenheid van de tachtigste verjaardag van prof.mr. Hans Franken op vrijdag 9 september 2016. Voor andere belangstellenden zijn er enkele extra exemplaren beschikbaar op aanvraag.

Uitgever: Marketing & Communicatie Faculteit der
Rechtsgeleerdheid, Universiteit Leiden.
Guus Schaepman, External Relations
Officer

Hoofdredacteur: Rick Lawson

Tekst: Prof.dr. Rick Lawson,
Mr. Ankie Broekers-Knol,
Dr. Carel Smith,
Prof.dr. Simone van der Hof,
Prof.mr. Nico Schrijver,
Dr. John Borking,
Prof.dr. Corien Prins,
Prof.dr. Joanne van der Leun,
Prof.mr. Hans Franken,
Mr. Folkert Jensma.

Fotografie: Monique Shaw

Ontwerp: Dick Bendsdorp

Drukker: UFB / GrafiMedia

Reacties: 071 527 3227 of alumni@law.leidenuniv.nl

Oplage: 250 stuks

Gehele of gedeeltelijke overname van artikelen, foto's en illustraties uit deze uitgaven is alleen toegestaan na overleg met de redactie en met bronvermelding.

Universiteit
Leiden